

Cestovatelství a kulturní kontakt

Václav Soukup

Katedra kulturologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 13. března 2013; k publikaci přijato 29. dubna 2013

TRAVELLING AND CULTURAL CONTACT

ABSTRACT The subject of this study entitled *Travelling and Cultural Contact* is a theoretical analysis of the phenomenon of travelling as a tool of exploring unknown parts of the world and understanding the world of different ethnic groups, nations and cultures. Travellers are presented as people whose program is to set foot on the territory of “the others” and during their travels they try to describe, classify and analyze foreign nature and culture. Travelling as an important part of migration and diffusion processes has always influenced the history of human culture and processes of exogenous cultural changes rather significantly. We can assign the label “travellers” to individuals as well as social groups who found themselves during the process of acculturation in a foreign country. People did not only become travellers because they had desire to see the world, but because they wanted to promote their business, economic, military, religious or ideological interests. Therefore, a large part of ancient, medieval and modern history is made of travellers not only as “explorers”, but above all people such as “warriors”, “businessmen”, “diplomats”, “pilgrims”, “nomads”, “penitents” and “missionaries”. Regardless their motifs and aims that have formed the different kinds of travellers throughout history, in 18th and 19th century a new line of “scientific travellers” was formed. The scientists’ effort to introduce a relevant science studying the world of foreign cultures unravelled in the first half of 20th century into a birth of cultural and social anthropology. Science had a new kind of traveller and that was “field anthropologist”. This study aims to present the most important crucial points in the history of the ancient human desire to travel to faraway unknown parts of the world. To present turning points that, seen from the perspective of the phenomenon of travelling, influenced people’s opinion and led to establishing a new science respecting cultural plurality, multiculturalism and tolerance towards the world of “the others”.

KEY WORDS travelling; travellers; cultural contact; fieldwork; cultural anthropology

ABSTRAKT Předmětem studie *Cestovatelství a kulturní kontakt* je teoretická analýza fenoménu cestovatelství jako nástroje poznávání neznámých světů a klíče k porozumění světa odlišných etnik, národů a kultur. Cestovatelé jsou prezentováni jako lidé, kteří programově vstupují na území „těch druhých“ a v průběhu svých cest se snaží popsat, klasifikovat a analyzovat cizí přírodu a kulturu. Cestovatelství jako významná součást migračních a difuzních procesů vždy významně ovlivňovalo dějiny lidské kultury a procesy exogenní kulturní změny. Za cestovatele je možné označit jak jednotlivce, tak sociální skupiny, které se ocitly v průběhu akulturačních kontaktů na cizím území. Cestovatelé se lidé nestávali pouze z touhy po poznání, ale také díky snaze prosadit své obchodní, ekonomické, vojenské, náboženské nebo ideologické zájmy. Součástí starověkých, středověkých i novověkých dějin jsou proto nejen cestovatelé „badatelé“, ale především cestovatelé „válečníci“, „obchodníci“, „diplomaté“, „poutníci“, „nomádi“, „kajičníci“ a „misionáři“. Bez ohledu na motivy a cíle, které v dějinách formovaly různé typy cestovatelů, v průběhu 18. a 19. století se již jasně profilovala linie „vědeckých cestovatelů“. Snaha vědců vytvořit relevantní vědu studující svět cizích kultur vyústila v průběhu první poloviny 20. století ve zrození kulturní a sociální antropologie. Na vědecké scéně se objevil nový typ cestovatele, jímž byl „terénní antropolog“. Cílem této studie je prezentovat nejvýznamnější zvraty v dějinách odvěké lidské touhy vydávat se na cestu do neznáma. Prezentovat zlomové okamžiky, které z hlediska fenoménu cestovatelství ovlivnily pohled lidí na naši planetu a vedly k vytvoření kulturní antropologie – vědy, která respektuje kulturní pluralitu, multikulturalismus a toleranci ke světu „těch druhých“.

KLÍČOVÁ SLOVA cestovatelství; cestovatelé; kulturní kontakt; terénní výzkum; kulturní antropologie

EVOLUCE, MIGRACE A KULTURNÍ KONTAKT

Dějiny lidstva jsou nekonečným příběhem o pohybu lidských populací v geografickém prostoru. Ke kvalitativnímu zvratu

v průběhu evoluce lidského rodu došlo před 200 až 140 tisíci lety, kdy se v Africe objevili anatomicky moderní lidé. Ti před 100 tisíci lety začali migrovat z Afriky, aby průběhu dalších tisíciletí postupně osídlili území Evropy, Asie, Ame-

riky, Austrálie i Oceánie. Motivem rozsáhlé migrace populace anatomicky moderního člověka samozřejmě nebyla touha poznávat cizí kraje, nýbrž jejich sběračsko-lovecká strategie a schopnost adaptovat se k vnějšímu prostředí nadbiologicky vytvořenými prostředky a mechanismy. Kultura vystupující v podobě artefaktů, naučených vzorců chování, kreativních idejí a inovativních technologií, umožnila lidem nejen efektivně migrovat, ale také ve stále větší míře přetvářet svět přírody do podoby kultury.

Novou dimenzi kulturním kontaktům vtiskla neolitická revoluce, v jejímž průběhu lidé postupně začali vytvářet trvalá sídla, domestikovat zvířata a kultivovat zemědělskou půdu. Vstup lidstva do období starověku lidskou migrací a s ní spjatou kulturní difuzí nezastavil. Na jedné straně se sice lidé začali usazovat na jednom místě a budovat zde trvalá sídla, na straně druhé v průběhu svých obchodních a válečných výprav dál dravě a nekompromisně pronikali na území jiných etnik a národů. Již ve starověku se tak významnou hybnou silou dějin stala akulturace – kulturní změna vyrůstající z kontaktu vzájemně odlišných kultur. Bohužel ve starověku, stejně jako v následujících epochách lidské historie, měla akulturace často podobu agresivního střetu dvou či více kmenů, etnických skupin nebo státních útvarů, jejichž vládcí usilovali o podrobení „těch druhých“. Významným zdrojem kulturní změny v dějinách lidstva ale byla vedle válečných střetů také přirozená migrace lidí a difuze kulturních prvků a komplexů v geografickém prostoru. Jako sekundární produkt kontaktů lidí pocházejících z různých kultur se zrodil i fenomén cestovatelství. Cestovatelé programově vstupovali na území „těch druhých“ a v průběhu svých cest se snažili popsat, klasifikovat, analyzovat a interpretovat jak cizí kulturu, tak odlišné přírodní prostředí, ve kterém se pohybovali.

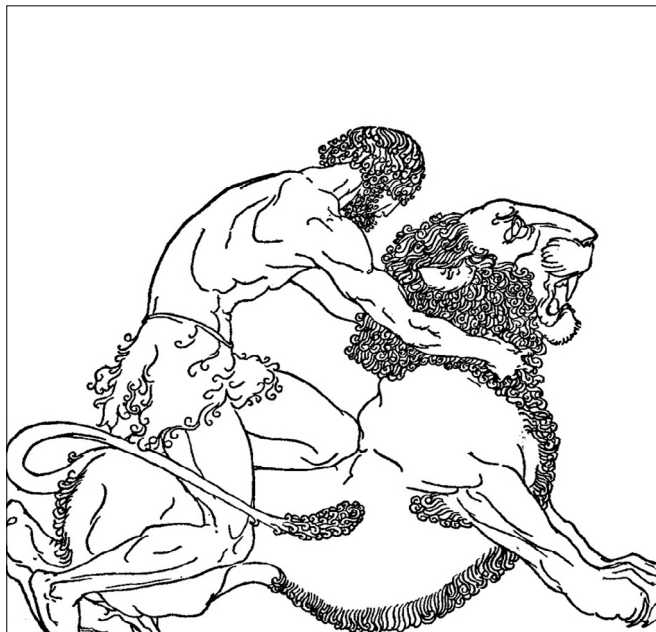
Cestovatel je z perspektivy domorodců cizinec, který se v průběhu svého putování ocitl v pro něj původně neznámé krajině nebo kultuře. Motivem jeho putování cizím geografickým prostorem může být touha po poznání stejně jako obchodní, ekonomické, vojenské, náboženské nebo ideologické zájmy. Cestovatelem se může stát jednotlivec stejně jako sociální skupina, která se ocitla v průběhu akulturačních kontaktů na území „těch druhých“. Za cestovatele v širším slova smyslu je tak možné považovat osamělého učence studujícího v průběhu svých cest zvyky a obyčeje cizích etnických skupin a národů, stejně jako karavany obchodníků nebo migrující etnické skupiny pronikající v průběhu teritoriální expanze na nová území. Cestovatelé své poznatky a zážitky získané v průběhu cest popisují v knihách, které označujeme jako cestopisy. Tento dokumentární nebo publicistický literární žánr většinou obsahuje líčení cesty do cizích zemí s důrazem na popis jejich geografických, přírodních a kulturních specifik. S cestopisy se setkáváme již ve starověku a středověku. K velkému rozkvětu tohoto žánru dochází v období velkých zámořských objevů v 16. a 17. století a v průběhu následné koloniální expanze Západu, kdy Evropané stanuli tváří v tvář pestrému světu exotických kultur. Zvláštní třídu cestopisů představují fiktivní cestopisy popisující smyšlená dobrodružná putování cestovatelů. V průběhu 19. století se ze širokého spektra různých

typů cestopisů oddělila relativně autonomní linie cestopisů badatelských, které byly primárně koncipovány jako popis a prezentace vědeckého výzkumu. Kvalitativní zvrat v popisu mimoevropských kultur znamenal ve 20. století zrození kulturní a sociální antropologie. Na vědecké scéně se objevil nový typ cestovatele, jímž byl terénní antropolog. Jeho úkolem bylo odcestovat do světa „těch druhých“, aby zde prostřednictvím etnografického zúčastněného pozorování a každodenní participace na životě příslušníků studované kultury získal empirická data, jež poté učinil základem své terénní antropologické monografie. Od období starověku, kdy se lidé poprvé pokusili prostřednictvím cestopisů popsat cizokrajné světy, ale vedla k vědeckým antropologickým terénním monografiím velmi dlouhá cesta. Zamysleme-li se z tohoto hlediska nad genezí lidské touhy vstupovat do cizích světů, zjistíme, že fenomén cestovatelství vstoupil do lidských dějin již ve starověku branou mytologie.

CESTOVATELÉ V ZRCADLE MYTOLOGIE

K setkání se světem „těch druhých“ nemusí docházet pouze v reálném světě, ale také ve světě lidské fantazie. Svědčí o tom zejména mýty a pohádky, vyprávějící příběhy o archetypální touze bohů a lidí překračovat hranice svých vzájemně oddělených světů. Zejména bohové neváhali vydávat se na cestu, jejímž cílem bylo setkání s lidmi. Z tohoto hlediska lze za první cestovatele označit bohy a bohyně, kteří opouštěli sakrální sféru a vstupovali do profánního světa lidí. Kontakt s lidmi byl ale často spojen s trestem. Antická mytologie je z tohoto hlediska více než výmluvná. Titán Prométheus zaplatil za svoji přízeň k lidskému pokolení, pro které uloupil z božského Olympu oheň a světlo poznání, velmi krutým utrpením. Vládce řeckých bohů Zeus neváhal a nechal Prométhea připoutat ke skále na Kavkaze, kam za ním každý den přilétal orel, který mu vykloval kus jater. Osudovou cykličnost bolesti zvyšovala skutečnost, že v průběhu noci játra znovu dorostla do původní podoby. Prométheus, který lidstvu kromě ohně daroval také písmo, řemesla a touhu po poznání, je praobrazem „misijního cestovatele“, jenž své cesty spojuje s ideou pomoci „těm druhým“ (Kerényi 1997).

Do světa lidí rád cestoval také vládce bohů Zeus, byť za zcela jiným cílem nežli Prométheus. Zeus a jeho manželka Héra byli považováni za ochranná božstva manželství. Zeus byl ale také uctíván jako Gaméliós, symbol mužské plodnosti a neochoty být připoután pouze k jedné ženě. Proto z Olympu putoval do světa lidí za krásou a půvabem pozemských dívek a žen. Díky této osudové přitažlivosti byl dokonce ochoten měnit svoji božskou podobu. Ve své touze intimně se spojit s krásnými pozemšťankami neváhal stát se krásnou labutí, půvabným býkem nebo všeobjímajícím oplodňujícím deštěm. S jistou nadsázkou lze konstatovat, že Zeus byl prototypem „sexuálního turistu“, který antropologický „první kontakt“ realizoval v průběhu svých milostných dobrodružství, jejichž prostřednictvím konfrontoval božský rozum s erotickou smyslností a milostnou pošetilostí. Jako božský dar pak ponechával že-

Obr. 1. Hérakles dusící Nemejského lva. Epizoda z Héraklových dobrodružných cest.

nám, do kterých se zamiloval, své děti. Pozemské „děti bohů“ ale již v antických mytologiích žily své vlastní životy. Pravděpodobně není náhodou, že součástí jejich osudů byly opět cesty vedoucí za hranice vlastní země a kultury. Příkladem nám mohou být „transkulturní dobrodružství“, která prožil Diův syn Héraklés (obr. 1). Ten byl při plnění osudových úkolů nucen překonávat řeky a moře, putovat vzdálenými krajinami, navštívit ostrov na konci světa a dokonce sestoupit do podsvětí, aby odsud vynesl jeho strážce psa Kerbera. Héraklés, jenž na svých cestách vítězně překonal nejrůznější překážky ze strany zvířat, lidí i bohů, se na základě své odvahy a mravní síly stal prototypem „cestovatele hrdiny“ (Petiška 2006).

V antické mytologii se na daleké výpravy do cizích zemí vydávali i hrdinové, kteří nebyli synové bohů, byť jim bohové a jejich potomci byli v průběhu jejich cest nápomocni. Jedním z nejslavnějších příběhů na téma pozemšťana putujícího za pokladem skrytým ve vzdálené cizí zemi je plavba Iásóna za zlatým rounem do Kolchidy. Výpravy na lodi Argo se zúčastnili přední řečtí hrdinové, jako byli Héraklés, Théseus, Péleus, Meleagros, Augeiás, Atalanta a božský pěvec Orfeus. Všechny hnala kupředu odvěká lidská touha po získání vzácného, posvátného a těžko dosažitelného předmětu. Iásóna lze z tohoto hlediska označit za „cestovatele putujícího za svým snem“.

Součástí řeckých mytologických příběhů jsou také osudy poutníků, kteří z vůle bohů za své předcházející činy dlouho bloudili světem. Klasickým reprezentantem statusu „cestovatele toužícího po návratu“ je moudrý král Odysseus, který po dobytí Tróje dlouhých deset let putoval po moři zpět na rodnou Ithacu. Zamyslíme-li se nad osudy Homérových hrdinů popsaných v eposech *Ilias* a *Odyssea*, zjistíme, že již v době starověkého Řecka se zrodily dva nadčasové motivy literárních a uměleckých děl. Jedná se o motiv pomsty a cesty. Současné

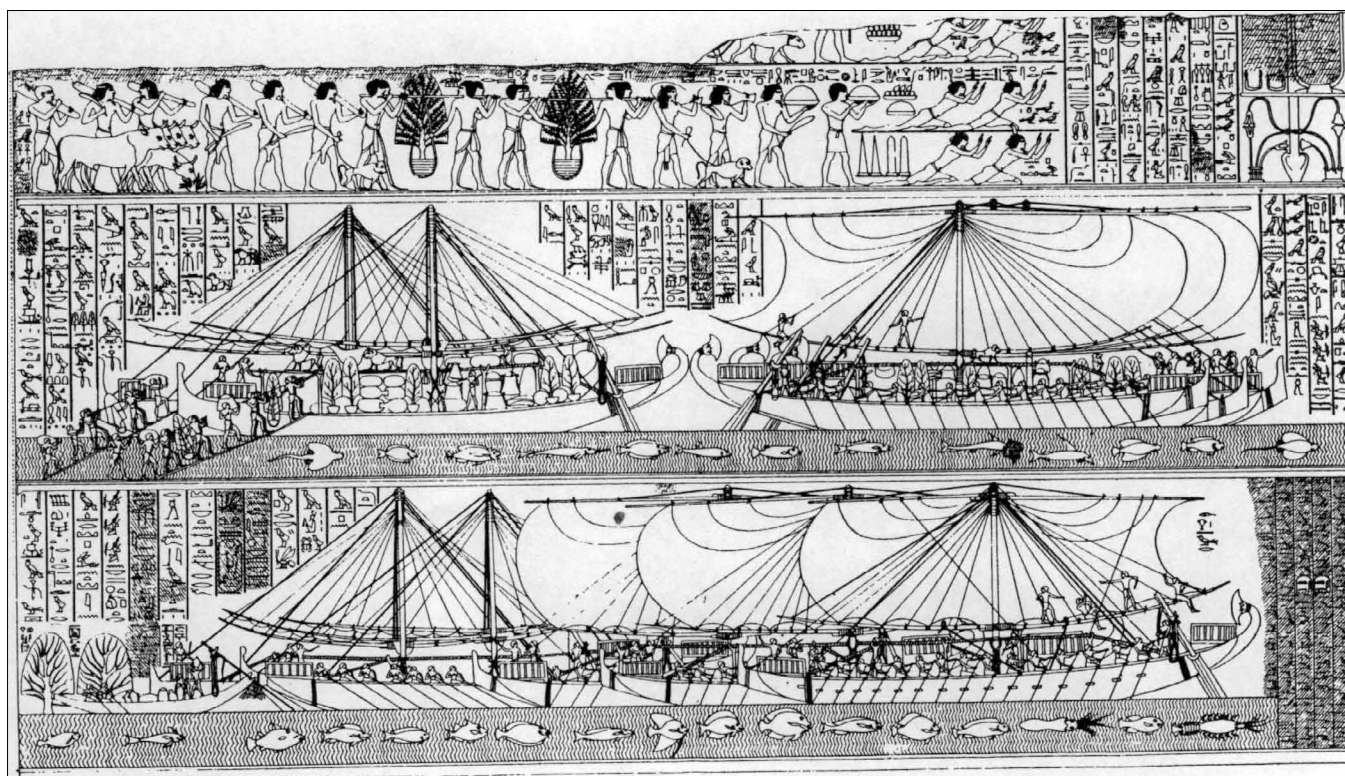
je pravděpodobné, že řada řeckých mytologických příběhů na téma zámořských cest spojených s válečnou konfrontací se světem „těch druhých“ odráží reálné historické události spjaté s řeckou kolonizací ostrovů v Egejském moři, pobřeží Malé Asie a Černého moře (Homéros 1996, Homéros 2010).

Existuje ještě jedno významné, byť specifické téma, které v mytologických příbězích proměňuje lidi v cestovatele. Tímto motivem je souboj s fatalitou smrti a touha vrátit nebo prodloužit život milovanému člověku. Cestovatelem, který neváhal překročit křehkou hranici mezi životem a smrtí, byl například bájný řecký pěvec Orfeus. Ten poté, co jeho milovanou vílu Eurydiku usmrtil had, neváhal sestoupit do podsvětí a svým zpěvem a hrou na lyru okouzlit manželku vládcе říše smrti Persefone do té míry, že se rozhodla mrtvé dívce život vrátit. Orfeus se ale při výstupu z podsvětí nesměl po své lásce, která jako stín kráčela za ním, ani jednou ohlédnout. Skutečnost, že tak učinil, jej o Eurydiku s konečnou platností připravila. Jeho marná snaha vyvést milovanou bytost z Hádovy říše v sobě skrývá nadčasové poselství vyprávějící věčný příběh o nevratnosti lidského života. Orfeus byl odvážným „cestovatelem proti toku času“. Mužem, který navštívil říši smrti a dokázal odtud i odejít. V jeho silách, navzdory nesmírné lásce, ale již nebylo změnit osud Eurydiké a vrátit jí život.

O lidské touze putovat za nesmrtelností vypovídá také nejstarší epos světové literatury – sumerský *Epos o Gilgamešovi*. Hlavní hrdina příběhu král *Gilgameš*, vládce města Uruk v Mezopotámii, byl údajně ze dvou třetin bůh a z jedné třetiny člověk, což jej činilo smrtelným. Proto se rozhodl vydat na dlouhou a nebezpečnou pouť za poznáním podstaty života a nalezením nesmrtelnosti. Ve chvíli, kdy získal vytouženou vonící a nestálou bylinu nesmrtelnosti, která „starce dělá mladým“, mu jí ale pozřel had. Frustrovaný Gilgameš pochopil lidský úděl až ve chvíli, kdy na konci své cesty spatřil monumentální hradby svého města. Zjistil, že tajemství nesmrtelnosti nespočívá ve věčném životě, ale v díle, které zde zanechal. Náhle věděl, že nesmrtelným už se stal za svého života, neboť realizoval svojí vizi mocného opevněného města a dokázal tak změnit přírodu v kulturu. Gilgameše lze z tohoto hlediska označit za prvního „cestovatele hledajícího smysl“ své časově limitované lidské existence. Současně se jedná o „kulturního hrdinu“, který dokázal čelit bohům i lidem odvahou být „cestovatelem, který proměnil svojí ideu v artefakty“. Nadčasové poselství krále Gilgameše je prosté: „Na hradbu uruckou vystup... procházej se po ní., prozkoumej základy její, bedlivě prohlédni cihly...zda její základy nepoložilo mudrců sedm!“ (Epos o Gilgamešovi 1976, 97).

KULTURNÍ KONTAKTY A CESTOVATELÉ V OBDOBÍ STAROVĚKU

V době starověku nevznikaly pouze mýty a pohádkové příběhy o cestách bohů a lidí, ale odehrávaly se reálné výpravy skutečných cestovatelů, kteří ve službách obchodu, ekonomických zájmů či válečných výprav objevovali a popisovali cizí území. Na starověkých cestách se kromě obchodníků

Obr. 2. Nástěnná výzdoba chrámu egyptské královny Hatšepsut v Dér el-Bahrí zobrazuje lodě naložené dary a exotickými zvířaty.

a válečníků pohybovali diplomaté, lidé směřující do věštírny, nemocní putující do asklepionů, filozofové a řečníci šířící své učení nebo umělci a řemeslníci hledající uplatnění na dvorech cizích vládařů. Vedle pevninských cest již ve starověku patřily mezi důležité tepny zprostředkující kulturní kontakty lidí řeka a moře.

Archeologické nálezy naznačují, že na úsvitu evropského starověku byla významnou námořní říší minojská kultura, jejíž centrum se nacházelo na ostrově Kréta. Minojci byli středomořští cestovatelé, kteří pro potřebu obchodu vyráběli malé a dobře ovladatelné galéry, s nimiž se plavili po celém Středomořím. Vykopávky v mezopotamských starověkých lokalitách, jako jsou pozůstatky měst Ur a Uru, svědčí o tom, že také zde existoval dobře organizovaný námořní obchod s cizími zeměmi. Úspěšné námořní obchodní a objevné výpravy realizovali také starověcí Egypťané. Proslulá je námořní expedice, kterou vyslala egyptská panovnice Hatšepsut do tajemné země Punt, která se pravděpodobně nacházela na území východního Súdánu a Etiopie. Doklady o této výpravě se zachovaly na nástěnné výzdobě zádušního chrámu královny Hatšepsut v Dér el-Bahrí na západním břehu Nilu v Thébách (obr. 2). Zde jsou zobrazeny puntské domy, exotická krajina, flora, fauna a dokonce morfologicky velmi specifická postava místní domorodky, údajně ženy místního náčelníka trpící svalovou dystrofií (Lipińska 1977, Verner 1997). Za skvělé starověké námořníky, obchodníky a cestovatele jsou tradičně považováni Féničané. Ti původně obývali úzký pás dnešního Libanonu a částečně Izraele, ale v průběhu svých objevných

plaveb založili po celém Středomoří širokou síť obchodních stanic a kolonií. Podle řeckého učenice a cestovatele Hérodota (480–430 př. n. l.) dokázali féničtí námořníci ve službách egyptského faraona Neko II., v období kolem roku 600 př. n. l., obeplout Afriku. Výchozím bodem jejich téměř tříleté cesty se stalo Rudé moře a Indický oceán. Místem, kterým údajně propluli na cestě zpět do Středomoří, byly Héraklovy sloupy (Gibraltarský průliv). Je velmi lákavé tomuto příběhu uvěřit, ale je pravděpodobnější, že k plavbě tak velkého rozsahu v té době nedošlo (Hanbury-Tenison 2007: 34). Oproti tomu mezi historicky dobře zdokumentované námořní výpravy patří slavná kartáginská námořní expedice, která se odehrála roku 470 př. n. l. Výpravu, jejímž cílem byl průzkum západoafrického pobřeží, tvořilo šedesát galér, jež úspěšně dopluly až do oblasti Guinejského zálivu. Punsky psaná zpráva velitele této objevné výpravy Hannóna, která byla v období helénismu přeložena do řečtiny (*Periplús Hannónův*), obsahuje mnoho geografických, zoologických a antropologických informací o pozoruhodném světě, jenž se skrýval směrem na jih za Héraklovými sloupy (Moscatti 1975, 147–148, Svoboda 2004, 78–79). V téže době (kolem roku 450 př. n. l.) zamířil Kartáginec Himilco se svojí flotilou lodí podél pobřeží západní Evropy k území dnešní Velké Británie. Cílem této výpravy bylo zřejmě získat nové zdroje cínu. Féničané a Kartáginci při svých plavbách na západ pravděpodobně využívali Kanárský proud, který se u afrického pobřeží stáčí západním směrem. Řada indicií naznačuje, že jejich lodě dopluly na Kanárské ostrovy, Azorské ostrovy a odtud dál

na západ až k pobřeží Ameriky. Na území Ameriky totiž byly nalezeny artefakty (mince, plastiky, vytesané nápisy), které mají svůj původ ve starověkém Středomoří. O starověkých transatlantických kulturních kontaktech svědčí i mytologie amerických indiánů popisující příchod bílých vousatých bohů. Četné indiánské legendy se shodují v tom, že tito bílí cizinci přišli do Ameriky z východu a naučili místní obyvatelstvo nové technologie a znalosti. Hypotéza, že již ve starověku docházelo k plavbám do Ameriky, je ale mezi odborníky i nadále předmětem vědeckých diskuzí a polemik. Obecně je ale možné konstatovat, že již ve starověku existovaly lodě, jimiž bylo možné překonat Atlantický oceán (Heyerdahl 1983, Svoboda 2004).

K průkopníkům námořní plavby patřili ve starověku vedle Féníčanů a Kartaginců také Egypťané, Peršané a zejména Řekové, kteří učinili z poznatků objevných cest jak svěbytný cestopisný literární žánr, tak vědní disciplínu, kterou dnes označujeme jako zeměpis. Starověké příběhy na téma cestovatelství získaly kvalitativně novou dimenzi v pracích vzdělaných antických učenců, kteří zavedli distinkci odlišující putování po souši (*Periéégésis*) od příběhů popisujících plavby po moři (*Periplús*). Učencem, který učinil z cest po souši předmět systematických vědeckých studií a položil tak základy deskriptivní geografie byl řecký historik a zeměpisec Hekataios z Milétu (6 a 5 století př. n. l.). Ve svých *Periéégésis* (Cesty po světě) se pokusil popsat a geograficky zobrazit (prostřednictvím mapy) tehdejší známý svět včetně kulturní historie, pamětihodností a odlišného způsobu života jeho různých skupin obyvatelstva. Mezi průkopníky cestopisného žánru popisujícího putování po moři patřil řecký cestopisec Skylax z Kárie (5 století př. n. l.), jenž ve svém díle *Periplús* (Obepnutí) podal popis Perského zálivu a povodí řeky Indus. Součástí snahy antických vědců a cestovatelů exaktně zachytit „vodní svět“ se staly praktické příručky námořní nautiky, geografické popisy vodních toků a moří, seznamy přístavů, orientačních bodů a konkrétní údaje o existujících vzdálenostech a směrech možné plavby. Již v antice se tak zrodil fenomén „námořního cestovatele“, jehož cílem bylo zmapovat, analyzovat a kartograficky exaktně zaznamenat specifický svět řek, moří a oceánů.

Jedním z nejslavnějších antických myslitelů, který přispěl k rozvoji cestopisného žánru v kontextu dějin kultury, byl řecký historik a cestovatel Hérodotos z Halikárnássu (484–430 př. n. l.). Ten svojí osobní empirickou zkušenost se světem „těch druhých“ využil v práci *Historiés apodexis* (Dějiny, doslova „výsledek bádání“), v níž předložil svojí originální filozofii dějin řecké kultury jako odvěký boj mezi Řeky a východními barbary. Hérodotos byl nejen „otcem dějepisu“, ale také předchůdcem dnešních kulturních antropologů a etnologů. V průběhu svých cest totiž systematicky sbíral empirická data a teoretické poznatky o starověkých kulturách, s nimiž se Řekové dostali do kulturního kontaktu. Důležitou součástí jeho *Historiés apodexis* jsou proto popisy zvyků a obyčejů, které sdíleli a praktikovali lidé žijící na území Malé Asie, pobřeží Černého moře, Skythie, Mezopotámie, Egypta, jižní Itálie a řady dalších zemí (Hérodotos 1972, De Selincourt 1962).

O odvaze antických Řeků cestovat do vzdálených, neznámých a exotických zemí svědčí odvážná námořní plavba, kterou realizoval kolem roku 320 př. n. l. Pýtheás z Massilie (dnešní Marseille). Tento řecký obchodník se rozhodl navštívit západní země a ostrovy, kde se nacházejí naleziště cínu a jantaru. Východním bodem jeho cesty bylo dnešní město Corbillo, odkud se plavil podél atlantického pobřeží kolem Bretaně až do Velké Británie. První významnou zastávkou byl poloostrov Cornwall, který byl významným nalezištěm a místem zpracování cínu. Odtud Pýtheás pokračoval ve své plavbě dále severním směrem, pravděpodobně přes ostrovy Man a Lewis až k Shetlandským ostrovům. Nejsevernějším bodem, jehož údajně jeho výprava dosáhla, byla tajemná severská země označovaná jako Thulé. Pravděpodobně se jednalo o Island. Vyloučené ale není, že doplul do Trondheimského fjordu v Norsku. Kniha *Peri tú Ókeanú* (Na oceánu), v níž Pýtheás svojí cestu popsal, se bohužel nedochovala. Informace o této plavbě existují pouze v sekundárních pramenech, a proto můžeme o tom, kde se odlehlá severská země Thulé, nacházela, pouze spekulovat. Zpáteční cestu absolvoval kolem východního pobřeží Británie se zájizdkou napříč Severním mořem k Jutsku, kde se vyskytoval žádoucí jantar. Poslední úsek cesty vedl na západ Lamanšským průplavem a odtud kolem Bretaně do rodné Massilie. Pýtheás vstoupil do dějin mořeplavby nejen svojí odvahou a zeměpisnými objevy, ale také informacemi o kultuře domorodců, které na své výpravě potkal a kartografickými údaji o severním pobřeží Evropy (Hawkes 1977).

Významný zvrat v dějinách řecké expanze do východních zemí znamenaly válečné výboje makedonského krále Alexandra Velikého (336–323). Ten sjednotil svět dříve relativně autonomních řeckých měst, poté vojensky vyvrátil perskou říši a následně ovládl celou Malou Asii i území Egypta. V průběhu tažení na východ jeho vojsko proniklo až do Indie. V Pandžábu ale již vyčerpání a demoralizovaní vojáci odmítli pokračovat v dalším postupu a Alexandr byl nucen vrátit se do Babylónie. Alexandrové válečné výpravy neměly pouze vojenský význam, neboť zásadním způsobem rozšířily obzor antických poznatků o tehdejší svět. Informace o dobytých krajích totiž dále zpracovávali řečtí učenci, kteří zaznamenávali a vyhodnocovali poznatky o flóře, fauně, krajině, klimatu i zvycích a obyčejích obyvatel cizích zemí. Přestože Alexandrova říše neměla dlouhého trvání a po jeho smrti se rozpadla na menší územní celky, právě tento akulturační střet znamenal zásadní zvrat v poznávání i vzájemném ovlivňování různých starověkých kultur. Původní řecká klasická civilizace se v průběhu intenzivních kontaktů se starověkým Orientem začala postupně kulturně transformovat. Zrodila se svěbytná helénská kultura, v níž se vzájemně prolínaly řecké a orientální kulturní prvky. Jedním z nejvýznamnějších helénských kulturních center se stala egyptská Alexandrie. Zde řecká vládnoucí dynastie Ptolemáiovců na počátku 3. století př. n. l. založila slavné středisko vědy, výzkumu a vzdělávání – Múseion. Toto centrum poznání, proslulé svojí knihovnou a vědeckými experimenty, výrazným způsobem přispělo také k rozvoji geografie a astronomie, které v následujících století

Obr. 3. Obraz *Leif Eriksson objevil Ameriku* (1893), který vytvořil norský malíř Christian Krohg (1852–1925).

utvářely v mysli cestovatelů představu o podobě tehdejšího světa (Pokorný 1993).

V helénském období zaujímal významné místo v dějinách studia člověka a kultury řecký filosof, historik, geograf a přírodovědec Poseidónios z Apameie (135–51 př. n. l.). Podle našeho názoru Poseidónios představuje prvního etnologa a antropologa v moderním smyslu, neboť programově usiloval o studium člověka v jeho biologických, geografických a sociokulturních souvislostech. Ve svém díle *Historiá hé meta Polybion* (Dějiny po Polybiovi) zachytil osudy národů, které se dostaly do styku s Římany v letech 144–85 př. n. l. Poseidóniovy zeměpisné, antropologické a etnologické poznatky o cizích kulturách měly velký vliv na historiky, filozofy a politiky, kteří se zabývali studiem tzv. barbarských národů, zejména Gallů a Germánů (Dobesch 2004). S ohlasem Poseidóniových myšlenek se můžeme setkat také v dílech, která napsali Gaius Iulius Caesar, Titus Livius, Publius Cornelius Tacitus a Plútarchos. Všichni tito antičtí autoři, tvořící v době starověkého Říma, přispěli ke zrození fenoménu „vědeckého cestovatele“, neboť učinili součástí svých vědeckých studií odborný popis zvyků a obyčejů cizích národů v konkrétním kulturním a historickém kontextu. Na rozšiřování antických geografických a národopisných poznatků měla vliv i vojenská expanze římského impéria. Významným cestovatelem, který přispěl ke zmapování území, která Řím dobyl v severní Af-

rice, byl historik Polybios (208–123 př. n.). Cenné poznatky o keltské kultuře obsahují *Commentarii de bello Gallico* (Zápisky o válce galské), které na základě svých válečných výbojů v Galii napsal římský vojevůdce Gaius Iulius Caesar (Caesar 2009). K vrcholům cestopisně a geograficky orientované tvorby, která vznikla v římském období, lze zařadit knihy řeckého historika, cestovatele a zeměpisce Strabóna z Amaseie v Pontu (64 př. n. l – 21. n. l.). Jeho rozsáhlý sedmnáctisvazkový zeměpisný spis *Geógrafika* (Zeměpis), zahrnuje velmi rozsáhlé spektrum informací o přírodním prostředí a kultuře různých národů antického světa. Při zpracování tohoto díla se Strabón opíral jak o vlastní poznatky, jež získal v průběhu svých cest po Malé Asii, Egyptě a řeckých osadách v Černomoří, tak o pečlivé studium děl jiných cestovatelů a geografů. V době císařského Říma již existovaly také itineráře (od *iter* – cesta), které plnily funkci cestopisných průvodců zahrnujících údaje o silnicích, vzdálenostech mezi konkrétními lokalitami. Pozornost věnovaly i stanicím určeným k dočasnému odpočinku. Pád Západorímské říše v roce 476 n. l. a následné období evropského středověku ale dekonstruovalo hranici mezi kulturním dědictvím antické kultury a všudypřítomnou migrací barbarských kmenů. Na troskách římské říše začala vznikat středověká multikulturální společnost, v níž bylo nezbytné redefinovat prostřednictvím pojmů „my“ a „oni“ obraz středověkého světa.

STŘEDOVĚČÍ ARGONAUTI, OBCHODNÍCI, POUTNÍCI A VÁLEČNÍCI

Součástí setkání s příslušníky odlišných společností byla od nepaměti konceptualizace světa v pojmech „my“ a „oni“. Není náhodou, že většina preliterárních společností označovala svůj kmen slovem „lidé“, zatímco okolním etnikům uštěďřovala pejorativní označení, která punc lidskosti stírala. Proto byly cizí kmeny a společnosti označovány jako „nepřátelé“, „opičáci“, „všiváci“ a podobně. S analogickým přístupem k diferenciaci sociálního světa se můžeme setkat v antickém starověku, který měl pro cizince označení „barbar“. Pád říše západorímské a vznik raných „barbarských“ feudálních států na území křesťanské Evropy samozřejmě neznamenal konec tendence dělit společnosti na „my“ a „oni“. Znovu a znovu totiž přicházeli cizinci, jejichž víra a odlišný životní způsob vyvolávaly v obyvatelích středověké Evropy nedůvěru, strach nebo odpor. Temný stín nedůvěry padal zejména na pohany a nevěřící. Ve vědomí křesťanského středověkého člověka byla hluboce zakořeněna nedůvěra k nečisté, hříšné, potenciálně zrádné nebo nepřátelské skupině „těch druhých“ a hluboká víra ve správnost hodnot vlastní kultury.

Klasickou ukázkou vpádu cizinců a následné konfrontace dvou různých kultur v období raného středověku představují válečné výpravy skandinávských Vikingů (Normanů), kteří na svých lehkých a pohyblivých lodích od 8. století po moři i ústími mnoha řek pronikali do evropského vnitrozemí, kde bezohledně plenili vesnice, města, kostely a kláštery. Tito obávaní severští nájezdníci se stali zejména postrachem věřících na území Irska, Anglie a Francie. Posádky jejich lodí pronikly až do Kaspického a Středomořího moře a ničily sídla na březích velkých řek, jako jsou Labe, Rýn, Loira nebo Seina. Z hlediska námořních objevů nových neznámých zemí ale právě Vikingové napsali svými neohroženými plavbami jednu z nejdůležitějších kapitol evropských dějin zámořských objevů. Jejich lodě totiž nesměřovaly pouze na jih, ale také na západ do otevřeného oceánu. V průběhu těchto námořních výprav Vikingové postupně budovali své základny na ostrovech Island a Grónsko. Nejslavnější plavbu západním směrem realizoval Leif Eriksson (970/980 – kolem 1020), který se roku 1002 odrazil západním směrem od břehů Grónska a postupně objevoval do té doby neznámé země, které nazval Helluland (Země kamenů), Markland (Země lesů) a Vinland (Země vína). Je víc než pravděpodobné, že Erikson doplul do Ameriky (obr. 3). Vědci sice nejsou jednotní v tom, zda přistál na březích Nového Foundlandu, Labradoru nebo Nového Skotska, ale byl to první prokázaný kulturní kontakt mezi Starým a Novým světem (Wahlgren 1986). Osady, které zde Vikingové vybudovali, sice neměly dlouhého trvání, ale moudrost starých severských ság vyprávějících o významu objevných cest Vikingů přetrvala až do dnešních dnů: „Vím jedno jen, co věčně trvá: po mrtvém pověst“ (Skřivan – Křivský 1980, 27).

Ve středověké Evropě se setkáváme se dvojím postojem k pozemskému prostoru. První postoj souvisí se snahou lidí setrvat v důvěrně známém, domácím a bezpečném mikrosvětě

a nevydávat se na cesty, kde mohla číhat neznámá a zrádná nebezpečí. Hierarchicky uspořádaná feudální společnost se snažila uzavřít jedince do kruhu, který byl vymezen jasně stanovenými právy a povinnostmi příslušníků různých stavovských skupin. Šlechta byla připoutána k feudálním sídlům, nevolníci k půdě, řemeslníci k dílně a duchovní k farnosti nebo klášteru. V přímé opozici k této uzavřenosti se ale jako odstředivá síla zrodil postoj vyrůstající z touhy lidí překročit kruh existenciální danosti, podlehnout vábení dále a vydat se na cestu do neznáma (Darkevič 1984). Proto období středověku nebylo dobou migrační nehybnosti. Naopak. Již 11. a 12. století nastal v Evropě „čas mobility a cestování“ (Goetz 2005, 28). Po středověkých cestách putovali obchodníci, řemeslníci, rytíři, kejklíři, žoldnéři, diplomaté, potulní studenti, duchovní, lidé toužící po změně, poznání nebo osobním kontaktu se svatými místy. K masivním migračním pohybům docházelo také v důsledku válečných událostí, hladomorů nebo šířících se epidemií, jako byl mor.

Významným atributem středověké kultury bylo poutnictví a kajícnost motivované náboženskou vírou. Cílem svatých poutí nebyla pouze Svátá země (chrám Božího hrobu v Jeruzalémě) nebo významná svatá místa jakým jsou například španělské Santiago de Compostela a Řím ale také nesmírné množství dalších poutních míst, které byly rozsety po celém území Evropy. Tato poutní místa byla považována za „pokladnice kulturních ideálů“, neboť se zde často nacházely ostatky svatých nebo indicie naznačující, že právě zde došlo k prokázanému božskému zjevení. Proto se zde budovaly jako výraz náboženské úcty a politické záštity vrcholná díla sakrálního umění a architektury. Podle kanadského antropologa Alana Morinise byla duchovní síla poutních míst prostřednictvím sakrálního umění, architektury, hudby, divadla a dalších prostředků lidské kreativity ozvláštěná do té míry, že se zde zrodil „duchovní magnetismus“. Ten přitahoval poutníky nejrůznější provenience, kteří věřili, že svaté poutní místo „vyzařuje sílu a projevuje ji materiálními zpodobeními.“ (Morinis 1992, 5)

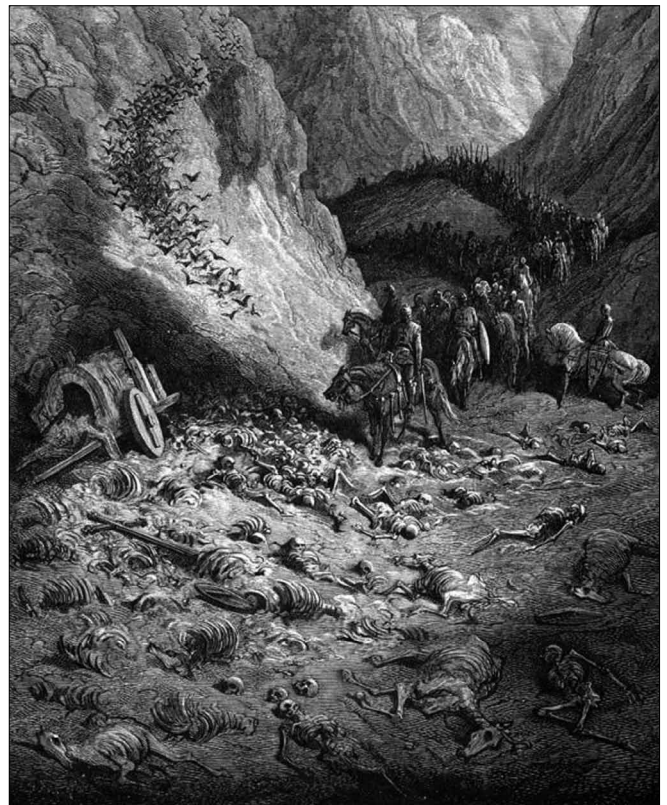
Francouzský historik Jacques Le Goff výstižně konstatoval, že středověký člověk byl na jedné straně „člověk putující“, na straně druhé „člověk kající“. Proto byl neustále „na cestě napříč tímto světem a svým životem, kdy tento svět i život jsou pouze dočasnými zastávkami v čase a prostoru jeho osudu, v němž směřuje podle své volby, buď k věčnému životu, nebo k věčné smrti“ (Le Goff 2003, 14). Křesťanští poutníci, vedeni zbožností a kajícností, dobrovolně opouštěli své blízké a v touze vysloužit si milost boží nebo odpuštění se vydávali na svatou pouť. Tyto cesty za náboženskou představou nepředstavovaly pouze fyzický pohyb člověka v geografickém prostoru, ale také jeho přesun v čase a duchovní rovině psychického života. Výstižnou definici svaté pouti podal v knize *Posvátné cesty* (1992) Alan Morinis: „Pouť je cesta, kterou podnikne jistá osoba ve snaze nalézt vysoce ceněný ideál. V té nejběžnější podobě je koncem pouti nějaké skutečné posvátné místo... Poutníkem může být i ten, kdo cestuje na nějaké místo, které je důležité jenom pro něho. Alegorická pouť vyhledává místo, jež zeměpisně neexistuje. Některé posvátné cesty jsou putováním bez pevného cíle; taková pouť je hledá-

ním neznámého nebo skrytého cíle.“ (Morinis 1992, 4) Podle britské antropoložky Fione Bowieové existuje nejméně pět typů svatých poutí: „1. Pouť na posvátné místo. 2. Pouť k nějaké posvátné osobě či svěťci. 3. Pouť spojená s posvátným předmětem. 4. Pouť jako posvátný text. 5. Pouť jako alegorická cesta.“ (Bowie 2008, 252).

Z antropologického hlediska lze průběh svatých poutí přirovnat k situacím a stavům, v nichž se ocitají účastníci přechodových rituálů (rites de passage). Ti procházejí fázemi (1) oddělení od stávajícího sociálního statusu, situace, místa nebo času, (2) mezistupněm liminality, která je dobou přechodu, pomezí či marginálnosti (3) a opětným začleněním do společnosti (Gennep 1996, Turner 1974, 2004). Analogicky v první fázi pouti dochází k oddělení poutníka od domova a jeho důvěrně známého okolí. Ve druhé, prahové fázi se poutník ocitá v liminálním období poutní cesty, neboť se pohybuje na pomezí sakrálního a profánního světa. To mu v průběhu pouti umožňuje vymanit se z původní sociální struktury, světských sociálních hierarchií a institucionalizovaných kulturních norem a idejí. Pouť je z tohoto hlediska principiálně antistrukturální a tvořivá, neboť v opozici k standardně strukturované společnosti umožňuje poutníkům rozvíjet rovnostářské sociální vztahy, intenzivně prožívat růst pocitu posvátného, stav morální obnovy duše a psychické uvolnění. Poutník se cítí být součástí komunity („communitas“), která je založená na principu sociální rovnosti, vyrůstající ze sdílené zkušenosti se stavem liminality. Ve třetí fázi se poutník vrací domů, kde se opětovně začleňuje do sociální struktury, jíž byl součástí před svým odchodem.

Důležitou součástí svatých poutí je překonávání hranic vytýčených vlastní kulturou, relativizace etnických, jazykových, náboženských, sociálních i třídních bariér. „Pouť je především dějištěm pro konkurenční náboženské a světské diskursy, pro oficiální přijímání a neoficiální obnovování náboženských významů, pro konflikt mezi vyznáním, sektami a skupinami vyznavačů, pro tendence ke konsenzu a communitas, a také pro opačné tendence k oddělení a rozdělení“ (Eade – Sallnow 1991, 2). Poutník se na svoji cestu vydává s vírou, že se mu otevrou nové obzory a podaří se mu navázat hlubší kontakt s náboženským centrem nebo jiným cílovým posvátným místem. V průběhu své pouti se ale setkává s širokým spektrem projevů odlišnosti, s nimiž je nucen se psychicky i fyzicky vyrovnávat. „Pouť může stejně pravděpodobně zesílit etnické a náboženské napětí jako naopak vytvořit pocit vzájemnosti“ (Bowie 2008, 246). Svaté pouti tak na jedné straně posilují náboženskou a kulturní identitu poutníků, na straně druhé přispívají k jejich schopnosti vnímat kulturní rozmanitost a konceptualizovat svět v kategoriích „my“ a „ti druzí“.

Motivem k cestování věřících v době středověku ale nebyla pouze návštěva svatých míst, nýbrž také šíření křesťanské víry prostřednictvím náboženských misijních cest. Již v období raného středověku se například irští kněží a mniši, jako byl svatý Brandan (Bréandain) z Clonfertu (484–578), vydávali na misijní cesty, které našly svůj ohlas v literárně zpracovaných dobrodružných příbězích a legendách, v nichž se středověká touha po poznání cizích zemí a cestovatelská odvaha snoubí

Obr. 4. Litografie *Armáda druhé křížové výpravy nachází těla vojáků z první křížové výpravy* (1877), již vytvořil francouzský grafik a ilustrátor Gustav Doré (1832–1883).

s odvahou, náboženskou vírou, láskou k fantastice, vizionářstvím a asketismem (Gurevič 1996: 275). Součástí středověké kosmografie a etnografické imaginace se tak staly popisy fantastických krajin, ve kterých se realita prolínala s domněnkami a výmysly. Lidé věřili, že za hranicemi křesťanského světa existují pohádkové země a tajuplné ostrovy oplývající drahými kovy, drahokamy, čarovnými rostlinami, mytickými tvory, nestvůrnými monstry, lidožrouty, lidmi s psími hlavami nebo jinak oblučně deformovaným tělem. Skutečnost a fantazie se vzájemně prolínala také ve středověké kartografii, která představovala originální směs antických, biblických a reálných zeměpisných představ o světě.

Navzdory obavám z neznámých zemí se misijní cesty staly významnou součástí středověké kultury. Jejich cílem byla jak území severní a východní Evropy osídlená nevěřícími příslušníky barbarských kmenů, tak islámské země, kde pouti do Svaté země v 11. století přerostly v křížové výpravy proti nevěřícím. Na středověké scéně se objevili váleční cestovatelé organizovaní do rytířských řádů a křesťanských armád, jejichž cílem bylo osvobození Jeruzaléma (obr. 4). Tento střet křesťanské a islámské kultury ve svých důsledcích vedl ke zrození středověkého „cestovatele dobyvatele“, který se ve jménu křesťanské víry pokusil pod vlajkou kříže vojensky ovládnout Svatou zemi. Křížové výpravy umožnily na Blízkém východě vytvořit několik malých křesťanských království, která ale neměla dlouhého trvání a pod náporom muslimských armád brzy zanikla. Bohužel snaha křesťanského Západu násilím

ovládnout islámský Východ stojí na počátku vzájemné konfrontace dvou odlišných náboženských systémů a s nimi spjatých kultur. Tento střet Okcidentu a Orientu ovlivňuje soužití milionů lidí od doby středověku až do současnosti.

Paralelně se snahou křesťanské Evropy vojensky ovládnout islámský svět sehrávaly při poznávání Blízkého i Dálného východu významnou roli obchodní aktivity severoitalských měst. O ovládnutí obchodu s exotickými látkami, luxusním zbožím a orientálním kořením mezi sebou soupeřily zejména italské republiky Janov, Pisa a Benátky. Výrazný úspěch v boji za získání výhradního práva na obchod s indickým kořením, zemědělskými produkty z oblasti Černého moře a výrobky putujícími po hedvábné stezce zaznamenala zejména Benátská republika. O schopnosti zdejších obchodníků cestovat do oblasti Dálného východu až na území dnešní Číny svědčí proslulé obchodní a misijní cesty, které realizovali ve druhé polovině 13. století bratři Niccolo a Maffeo Polové. Nadčasovou proslulost významného cestovatele získal rodině Polů zejména Marco Polo, který byl dlouhých dvanáct roků hostem vládce Číny – mongolského chána Kublajje. Marco Polo si osvojil jazyk, kulturu a zvyky Říše středu do té míry, že jej Kublaj učinil oficiální součástí své úřednické byrokracie. Ve funkci chánova diplomata a vyslance podnikal z jeho pověření rozsáhlé cesty na jih Číny a poté i na území Barmy. Na zpáteční cestě do Evropy získal Marco Polo v průběhu vleklé námořní plavby mnoho cenných informací o Filipínách, ostrovech Východní Indie, Cejlonu, Indii a pobřeží Persie. Po návratu do rodných Benátek se Marco Polo v roce 1298 zúčastnil námořní bitvy s Janovany u ostrova Korčula, kde upadl do zajetí. V janovské věznici strávil tři roky. Právě zde změnil jeho život vzdělaný Rusticiano z Pisy, jemuž diktoval své příběhy z putování po jihovýchodní Asii. Tato pozoruhodná vyprávění byla později vydána v mnoha jazycích pod názvem *Milión*. Kniha doslova fascinovala tehdejší Evropany působivostí příběhů z cest a exotičností reálií, které Marco Polo popisoval (Polo 1989). Navzdory pochybnostem, které tato kniha vyvolala, stala se pro další cestovatele velkou inspirací a zdrojem cenných poznatků o území tehdy tajemné a neznámé Číny (Wood 1995). Po stopách Marco Pola se v průběhu 14. století vydali další cestovatelé jako například misionář Andrea z Perugie (1308–1318) nebo mnich Odorico z Pordenone (1274–1331). Také ti žili na území Číny několik let a potvrdili že „Říše středu“, popsána z různých aspektů v příbězích Marco Pola, není pouhým výplodem jeho fantazie. Současně s misionáři putovali na východ i obchodníci, kteří ve svých zprávách dále rozšiřovali znalosti Evropanů o geografii a kultuře národů a etnik obývajících rozsáhlé oblasti jihovýchodní Asie. Ve druhé polovině 14. století ale pod vlivem expanze osmanských Turků došlo k zásadnímu narušení obchodních cest a ochromení kulturních kontaktů z Dálného východu. Evropané pochopili, že do cizokrajného světa orientálního koření, hedvábných látek, exotických šperků a luxusních předmětů vyrobených ze zlata, stříbra a drahých kamenů je třeba nalézt jinou cestu. Proto obrátili svůj zrak k nekonečným mořským plochám. Obchodníci, válečníci i cestovatelé svěřili své životy lodím a námořníkům, kteří v průběhu svých objevných plaveb

změnili nejen představy o tehdejším světě, ale také osud mnoha mimoevropských etnik, národů a kultur.

ZÁMOŘSKÉ PLAVBY A KOLONIÁLNÍ VÝBOJE JAKO ZDROJ KULTURNÍCH KONTAKTŮ

Námořní plavby směřující na jihovýchod jako první zahájili Portugalci. Symbolem jejich počínající námořní expanze se stali kapitáni Bartolomeu Dias (asi 1450–1500), který obeplul africký mys Dobré naděje, a Vasco da Gama (1469–1524), jehož lodě dosáhly břehů Indie. Také Španělé, krátce po objevu Ameriky, který učinil v roce 1492 Kryštof Kolumbus (1451–1506), zahájili rozsáhlé koloniální výboje ve Střední a Jižní Americe (Janáček 1959, Morison 1971, Horden 1987, Opatrný 1992, Binková 2008). Zde španělský conquistador Hernando Cortés (1485–1547) v roce 1521 dobyl indiánskou říši Aztéků, rozkládající se na území dnešního Mexika (Prescott 1980). Krátce poté, v letech 1532 až 1536, další španělský dobyvatel Francisco Pizarro (1476 nebo 1478–1541), rozvrátil peruánskou říši Inků (Hemning 1977). Dobývání Nového světa bylo spojeno s velkou krutostí vůči původnímu obyvatelstvu (Casas 1954). Indiáni nebyli adaptováni na evropské nemoci a jejich populaci devastovala těžká práce v dolech. Úbytek domorodého obyvatelstva podnítil výnosný obchod s africkými otroky, kteří byli jako pracovní síla dováženi do amerických kolonií. Zámořské objevy zásadním způsobem ovlivnily představy Evropanů o světě a změnily jejich myšlení a zvyklosti. Na koloniálních výbojích a obchodu se zámořím se podílelo stále více evropských zemí. Na vytváření koloniálních říší měli vedle Portugalců a Španělů rozhodující podíl zejména Holanďané, Francouzi a Angličané. Střediska dálkového obchodu se postupně přemístila ze Středomořího a Baltského moře na pobřeží Atlantského oceánu. Z italských měst si udržely obchodní význam jediné Benátky, Florencie a Janov, které pokračovaly v rozvíjení manufakturní výroby a úspěšně vyvážely své textilní výrobky do španělských kolonií i do Orientu.

Z antropologického a etnografického hlediska je důležité, že jako sekundární produkt zámořských objevů se zrodil vědecký zájem o studium mimoevropských kultur. Evropané, stojící tváří v tvář exotickým obyvatelům cizích světů, si stále intenzivněji kladli zneklidňující otázky souvisící s kulturní pluralitou a skutečností, že hodnoty evropské společnosti nemusí být absolutně platné a pravdivé. Jedním z prvních, kdo vyvodil filozofické a antropologické důsledky z existence mimoevropských domorodých kultur, byl francouzský renesanční filozof a humanista Michel Eyquem de Montaigne (1533–1592), jenž v knize *Les Essais* (Eseje, 1580, posmrtné definitivní vydání 1595) ocenil autenticitu indiánské kultury a zpochybnil absolutní platnost hodnot a norem evropské civilizace (Montaigne 1966). Na obranu práv amerických indiánů žijících pod španělskou koloniální nadvládou ostře vystoupil také španělský dominikánský mnich Bartolomé de Las Casas (1474–1566) v knize *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (Krátká zpráva o zpusťování Západoindických zemí, 1552),

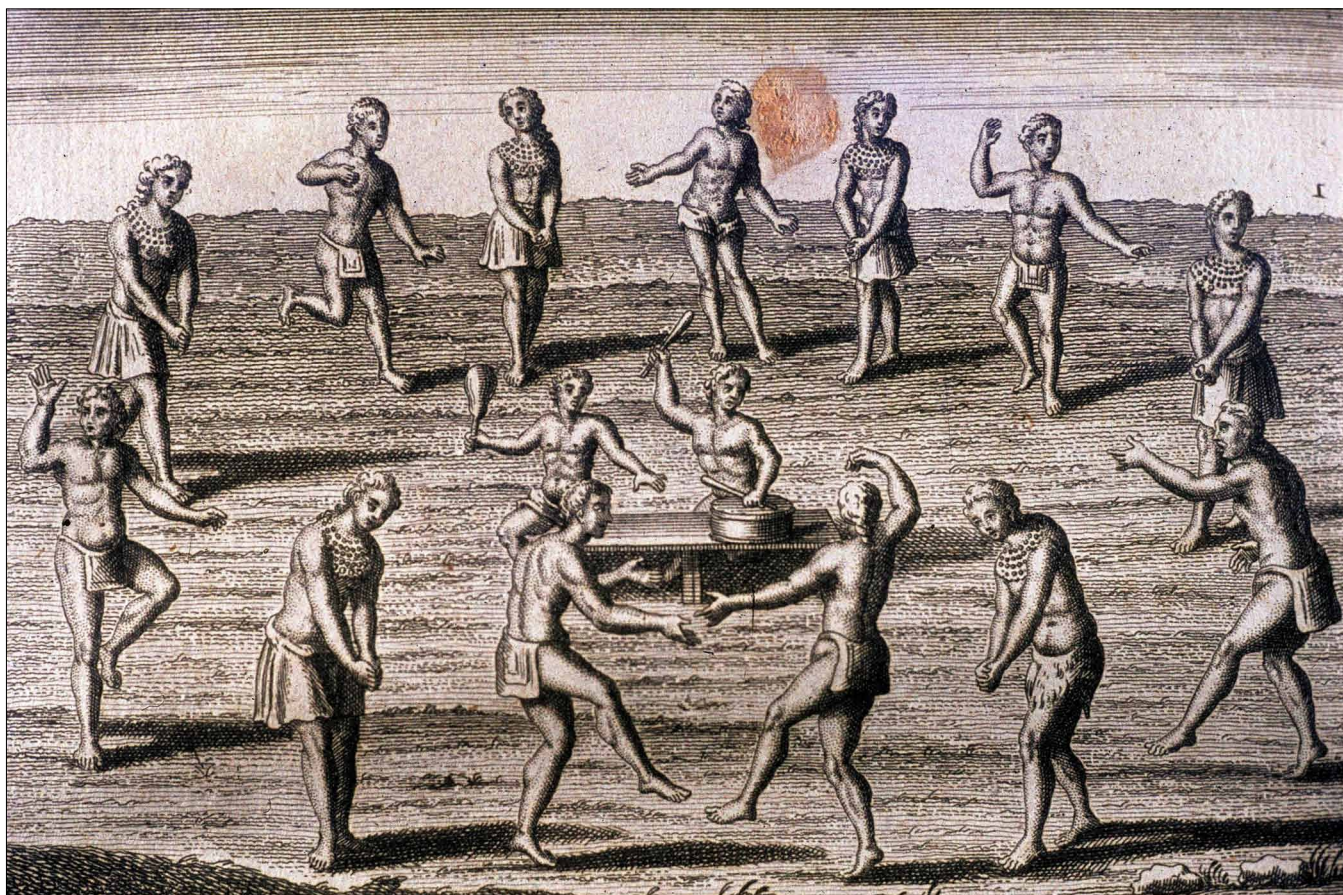
Obr. 5. Dřevořez zobrazující indiány kmene Tupinamba, mezi nimiž francouzský hugenotský vyslanec a cestovatel Jean de Léry (1534–1613) strávil v roce 1557 dva měsíce.

ve které ostře kritizoval nelidské koloniální praktiky evropských dobyvatelů (Casas 1954). Las Casas odmítl brutalitu, kterou španělští conquistadoři vůči indiánům projevovali a požadoval, aby původní obyvatelé Ameriky byli obráćeni ke křesťanství pokojnou cestou. Jeho neúnavný boj za práva indiánů přispěl k vydání papežské buly, v níž Pavel III. prohlásil indiány za lidské bytosti a přiznal jim právo na svoji svobodu a majetek. Kritický postoj ke španělské koloniální politice na území Mexika zaujal také španělský františkánský misionář Bernardino de Sahagún (mezi 1499 a 1500–1590), jehož kniha *Historia de las cosas del reino de Nueva España* (Obecné dějiny Nového Španělska) představuje zásadní pramen pro studium aztécké kultury (León Portilla 2002). Velmi rozporuplnou roli sehrál v dějinách dobývání a poznávání nativní Ameriky španělský biskup Diego de Landa (1524–1579), jenž ve jménu křesťanské víry zničil tisíce indiánských kultovních předmětů, včetně desítek vzácných obrázkových rukopisů (kodexů) mayské kultury na Yucatanu v Mexiku. Ten

ale po určité době, pravděpodobně v obavách před důsledky svých fanatických činů, začal od indiánů systematicky získávat a zaznamenávat podrobné informace o různých oblastech jejich kultury. Své poznatky, které mají velkou historickou a etnografickou hodnotu, zachytil ve spisu *Relación de las cosas de Yucatán* (Zpráva o věcech na Yucatanu, 1566, tiskem až 1864), jenž se později stal významným zdrojem informací o kultuře mayských indiánů a jejich tradičnímu náboženství (Landa 1937).

Originální etnografickou reflexi původní indiánské kultury provedl na základě svého dvouměsíčního pobytu mezi brazilskými indiány kmene Tupinamba také francouzský hugenotský vyslanec a cestovatel Jean de Léry (1534–1613), který se v roce 1557 zúčastnil první protestantské mise vedené do Nového světa. Sugestivní popis jeho cesty a setkání s příslušníky obávaného kanibalského kmene Tupinamba, publikovaný v roce 1578, lze považovat za klasickou ukádku „kulturního šoku“, k němuž dochází při vstupu do jiné sociokulturní reality. Léry byl šokován a současně uchvácen „jinakostí“, kterou objevil již při plavbě přes Atlantik. Nevadilo mu, že pije zkaženou vodu a jí nechutnou stravu, neboť byl fascinován ladností pohybů delfínů, stejně jako létajícími rybami, které dříve považoval za pouhou fikci cestovatelů. Jeho úžas narůstal při vstupu do deštného pralesa, jenž ho okouznil nejen svými nádhernými barvami a svěžestí, ale také pestrostí a odlišností brazilské flóry a fauny. V centru jeho zájmu však byli především domorodí obyvatelé – indiáni kmene Tupinamba, na nichž obdivoval jejich inteligenci, vtipnost, štědrost a přirozenost (obr. 5). Jako přesvědčený křesťan sice odmítal nahotu indiánských žen, ale současně upozorňoval na to, že ve srovnání s francouzskými ženami, které si libují ve flirtu a rafinovaných svodech, indiánky svojí nahotou nechtějí úmyslně vyvolat mužskou touhu nebo zvyšovat svou erotickou přitažlivost. Léry byl nespokojen i s tím, že Evropané dosahují morální převahy nad kmenem Tupinamba odsouzením jejich kanibalismu. Jeho vlastní trpká zkušenost s utrpením, které si civilizovaná Evropa způsobila v průběhu náboženských válek, jej přivedla k relativizaci hodnot a morálky evropské kultury. Podle Léryho evropští bankéři a lichváři nejsou v oblasti „kanibalismu“ o nic lepší než brazilští indiáni. Rozdíl spočívá pouze v tom, že evropští věřitelé požírají své oběti, včetně vdov, sirotek a jiných bezbranných chudáků zaživa (Léry 1957).

V první polovině 18. století zpracoval své zkušenosti ze života mezi americkými indiány francouzský jezuita a misionář Joseph-François Lafitau (1681–1746), který se ve svých 15 letech přidal k jezuitskému řádu a odešel jako misionář do Kanady. Lafitau je možné s jistou nadsázkou označit za průkopníka systematického terénního výzkumu severoamerických indiánů a zakladatele etnografické komparativní metody. Vydání jeho knihy *Obyčeje amerických divochů ve srovnání s obyčeji nejzazších dob* (1724) představuje kvalitativní zvrát v dějinách vědy zabývající se studiem cizích kultur. Lafitau v mezikulturní perspektivě podal podrobný obraz rodového zřízení, které označil za univerzální jev prvobytné společnosti. Svou práci napsal na základě pětiletého pobytu (1712–1717)

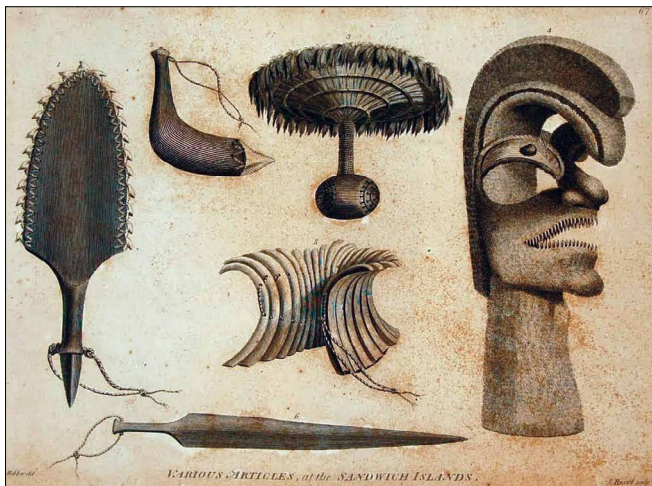
Obr. 6. Irokézský tanec *Te-Jennonniakoua* a *Athonront*, který zaznamenal francouzský jezuita a misionář Joseph-François Lafitau (1681–1746) během svého pětiletého pobytu (1712–1717) mezi indiány kmene Mohawků.

mezi indiány kmene Mohawků (irokézská kultura) v Kanadě (obr. 6). Při zpracování své knihy Lafitau efektivně využil také informace jezuita Julienu Garniera (1643–1730), který prožil mezi kanadskými indiány (Hurony) téměř 60 let svého života. Lafitau přistupoval k indiánům s úctou a respektem. Podle jeho názoru byli Irokézové a Huroni racionální lidské bytosti, jejichž myšlení a jednání výrazně prostupovaly etické principy. Dokázali efektivně a spravedlivě řídit své společnosti, aniž potřebovali autoritu státní moci. Lafitau věnoval značnou pozornost také popisu indiánských příbuzenských systémů, čímž anticipoval vznik antropologických výzkumů pokrevnosti a příbuzenství (Lafitau 1987). Jeho snaha popsat irokézské zvyky, rituály, obyčeje, společenské instituce a sociální organizace prostřednictvím empirického sběru dat přímo mezi příslušníky studované kultury představovala nadčasovou metodologickou výzvu, které se v plném rozsahu zhostila až sociální a kulturní antropologie 20. století.

Na sklonku 17. století, pod vlivem zpráv o cizích zemích a neznámých kulturách, byli učenci nuceni připustit, že evropské hodnoty a normy nemusí být absolutně platné a pravdivé. Konfrontace se světem cizích kultur navíc vedla k úvahám nad smyslem a podstatou evropské kultury. Lidé, kteří se dostali do kontaktu s „cizokrajnými mravy“, si začali klást zneklidňující otázky: 1. Jak je vůbec možné, že některé ná-

rody žijí zcela jinak než my? 2. Nepovažují náš způsob života za stejně absurdní, jako my považujeme ten jejich? 3. Co z nepřeborné kulturní rozmanitosti různých společenských zřízení, institucí, zvyků a mravů činí z člověka skutečnou lidskou bytost? 4. Jsou naše hodnoty, víra, ideje a obyčeje jediné správné, neměnné a pravdivé? Zpochybnění evropocentristu ve svých důsledcích znamenalo útok na etnocentrismus – odvěkou lidskou tendenci poznávat, hodnotit a interpretovat svět pouze z perspektivy kultury vlastního společenství. V průběhu 18. století se tak v dílech osvícenských filozofů setkáváme se zárodky doktríny kulturního relativismu, který vyrůstá z tolerance vůči způsobu života cizích společností a programově respektuje existenci odlišných hodnot, norem a idejí.

Ke zpochybnění hodnot civilizované křesťanské společnosti přispěl například francouzský osvícenský filozof Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) tím, že rozpracoval romantickou vizi vznešeného divocha. S pojmem „vznešený divoch“ se poprvé můžeme setkat v divadelní hře *Dobytí Granady* (1670) anglického básníka, dramatika a literárního kritika Johna Drydena (1631–1700), v jejíž první části vykreslil obraz idealizovaného, přirozeného a svobodného života divochů. Rousseau se ztotožnil s teorií, podle níž lidskost v původní přirozené podobě má větší hodnotu nežli lidskost

Obr. 7. Artefakty z Havajských ostrovů, které zachytil umělec John Webber (1751–1793) na třetí a poslední Cookově výpravě (1776–1779).

kultivovaná a v knize *Rozprava o původu a základech nerovnosti mezi lidmi* (1755) ji použil k obžalobě soudobé civilizace. Podle Rousseaua divoši, kteří se nacházejí v „přirozeném stavu“ lidství, nevedou ubohý, krutý ani nestoudný život, ale jsou svobodní, zdraví a šťastní, neboť ještě příliš nezmnožili spektrum svých potřeb, ani nemusí snášet břímě občanské nerovnosti. Rousseau byl přesvědčen, že civilizační pokrok je zlem, které lidem bere jejich původní svobodu a nutí je milovat své vlastní otroctví (Rousseau 1949).

V 18. století již v Evropě bylo možné jasně diferencovat mezi různými skupinami lidí, kteří pronikali na území cizích kultur. Většina z nich byla hnána touhou po zisku a své výpravy do exotických zemí realizovali pod praporem obchodů, ekonomických zájmů nebo válečných výbojů. Jiní chtěli uprchnout před politickým útlakem, bídou nebo toužili najít novou zaslíbenou zemi. Významným motivem k cestám do cizích zemí byla také náboženská víra a snaha šířit ideje křesťanství prostřednictvím náboženských misí. Důležitou součástí teritoriální expanze Západu, ale bylo i vědecké poznání. Námořních expedic, jakými byly například objevné plavby proslulého anglického navigátora a kartografa kapitána Jamese Cooka (1728–1779), se účastnili vědci, kteří pečlivě dokumentovali různé přírodní i kulturní dimenze nově objevených tichomořských ostrovů (obr. 7). Na přelomu 18. a 19. století zásadním způsobem rozšířili evropské znalosti přírody a kultury Nového světa dva mimořádní vědci a cestovatelé – německý přírodovědec a cestovatel Alexander von Humboldt (1769–1859) a francouzský botanik a zoolog Aimé Goujaud Bonpland (1773–1858). Ti v průběhu svých společných vědeckých expedic realizovaných v letech 1799 až 1804 shromáždili na území Jižní a Střední Ameriky rozsáhlé přírodovědné zoologické, botanické a geologické sbírky (obr. 8). Jejich astronomické výzkumy a poznatky o místní geografii, flóře, fauně, vodstvu a domorodých indiánských kulturách představovaly zásadní obohacení evropské vědy (Humboldt 2002). Vydání Humboldtových a Bonplandových knih je proto právem označováno za „vědecké objevení

Ameriky“ (Opatrný 1992, 11). Není náhodou, že Humboldtovy spisy pečlivě studoval slavný britský přírodovědec a tvůrce teorie biologické evoluce Charles Darwin (1809–1882). Ten je využíval jako zdroj empirických dat a výzkumnou inspiraci při zpracování poznatků, které získal v průběhu pětileté cesty kolem světa na palubě lodi *Beagle*. V průběhu 19. století se cílem vědeckých výprav stala také černá Afrika, na jejímž prozkoumání má vedle velkých cestovatelů, jakými byli Heinrich Barth, Richard Burton, Mary Henrietta Kingsleyová, David Livingstone a Henry Morton Stanley, také světově uznávaný český průkopník afrikanistiky a cizokrajné etnografie Emil Holub (1847–1902).

Paralelně s výpravami vědců pronikajících do neznámých oblastí všech světových kontinentů, realizovala v 19. století řada cestovatelů vědecké expedice „proti toku historického času“. Cílem těchto výprav bylo objevit svět dávno zmizelých archeologických kultur. Mezi učence, kteří prostřednictvím svých dobrodružných výprav přispěli k nalezení významných památek starověku, patří například švýcarský cestovatel Jean Louis Bruckhardt (1812–1815), jenž pro západní vědu objevil na území dnešního Jordánska ztracené město nabatejské kultury Petru. Neméně významné jsou jeho dobrodružné výpravy po egyptském Nilu, kde jako první Evropan od dob antiky stanul tváří v tvář monumentálnímu chrámu Ramesse II. v Abú Simbelu. Bruckhardt tímto objevem inspiroval italského dobrodruha Giovannioho Belzoniho (1778–1823), k pátrání po památkách starověkého Egypta. Svými archeologickými vykopávkami se Belzoni stal jedním z průkopníků egyptologie. Odkryl například nádhernou hrobku faraona Sethiho I. v Údolí králů nebo zpřístupnil průchod do chrámu v Abú Simbelu, který oprávněně označil za jednu z nejskvostnějších svatyní starověku. V 19. století začali cestovatelé pátrat také po pozůstatcích vyspělých předkolumbovských indiánských kultur také na území Latinské Ameriky. V roce 1841 vyšla v New Yorku kniha amerického právníka, diplomata a průkopníka mezoamerické archeologie Johna Lloyda Stephense (1805–1852), popisující jeho vědeckou expedici za ruinami měst starých Mayů (Stephens 1841). Součástí této publikace byly brilantní vědecké ilustrace anglického malíře a cestovatele Fredericka Catherwooda (1799–1854), které představily světové veřejnosti kamennou krásu mayských stél, soch, reliéfů a architektury (obr. 9). Tyto nádherné, bizarní a fascinující památky se rázem dostaly do povědomí všech vzdělaných lidí a zahájily éru expanze archeologie na celém území Latinské Ameriky. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století realizoval anglický diplomat a archeolog Alfred Percival Maudslay (1850–1931) šest výzkumných expedic do starých mayských měst (Chichen Itzá, Copán, Tikal, Palenque aj.). Plány, nákresy a fotografie předkolumbovských archeologických lokalit, které vznikly na základě těchto výprav vytvořily standard pro pozdější výzkumy mayské kultury. Nesmírný kulturní, technologický a umělecký potenciál předkolumbovských kultur potvrdily také objevné cesty a archeologické výzkumy na území Peru, kde se dochovaly pozůstatky vyspělých říší Mochiků, Chimúů a Inků. Symbolem ztracené a znovunalezené krásy jihoamerických indiánských kultur se

Obr. 8. Litografie podle kresby *Brazilský prales* německého malíře Johanna Moritze Rugendase (1802–1858) je dokladem zásadního vlivu, jež měl Alexander von Humboldt na vnímání tropické přírody, zejména deštných pralesů.

stalo slavné město Inků – Machu Picchu, které v roce 1911 objevil na vrcholcích hřebenu peruánských And americký archeolog a cestovatel Hiram Bingham (1875–1956). Ten zde prováděl vykopávky v letech 1912–1915 (obr. 10). Binghamova kniha *Ztracené město Inků* (1948) se stala bestsellerem, který z něj údajně učinil předlohu pro slavný film *Indiana Jones*. V očích laické veřejnosti se tak z výprav cestovatelů pátrajících po archeologických pozůstatcích ztracených kultur stalo „nádherné dobrodružství“, jež ve 20. století glorifikovali ve svých článcích a cestopisech žurnalisté a spisovatelé jako byl například americký dobrodruh a cestovatel Richard Halliburton (1900–1939). Pro zrození moderní vědy o cizích kulturách ale bylo rozhodující, že již v průběhu 19. století se z dobrodružných výprav cestovatelů do exotického světa „těch druhých“ postupně začala rodit cizokrajná etnografie a etnologie, která se v anglosaských zemích ve 20. století transformovala do podoby vědy, kterou dnes označujeme jako sociální a kulturní antropologii.

OD DOBRODRUŽNÝCH CEST K ANTROPOLOGICKÉMU TERÉNNÍMU VÝZKUMU

Křehkou hranici mezi světem cestovatelů a moderní vědou o kultuře založenou na dlouhodobém antropologickém terénním výzkumu, překročil ve druhé polovině 19. století americký etnolog a antropolog Frank Hamilton Cushing (1857–1900). Ten se v roce 1879 vydal s expedicí vedenou Jamesem Stevensonem do Nového Mexika. Když výprava dorazila do puebla obývaného příslušníky kmene Zuniů, Cushing se rozhodl nepokračovat dále s expedicí a realizovat mezi zdejšími indiány terénní výzkum založený na zúčastněném pozorování. Zuniové byli k Cushingovi poměrně přátelští, ale navzdory drobným dárkům, které mu měly získat jejich plnou důvěru, ho zpočátku nemínili zasvětit do rituálů svého kmene. Náčelník se jej zpočátku pokoušel přimět k odchodu a zůstat mu dovolil pouze pod podmínkou, že přijme některé místní zvyky a obyčeje. Usiloval o to, aby Cushing prakticky akcep-

Obr. 9. Litografii Oblouk v Labná (1844) vytvořil v průběhu Stephensovy expedice pátrající v mexické džungli po ruinách mayských měst britský umělec Frederick Catherwood (1799–1854).

toval indiánský způsob života a prokázal tak, že víru, obyčeje a zvyky Zuniů nepovažuje za nesmyslné. Cushing mezi Zunii strávil téměř pět let a postupně asimiloval do jejich kultury. Oblékal se jako indián, živil se výhradně jejich potravou, spal na zemi na ovčích kůžích a podílel se na práci i společenském životě příslušníků tohoto kmene. Již za rok hovořil plynne jejich jazykem a dostal jméno *Té-na-tsa-li*, což znamená *Léčivá květina*. Přestože se s indiány dostal do konfliktu, když se chtěl zúčastnit jejich posvátného a tajného tance „*keá-kòk-ši*“ a byl nucen se bránit jejich agresi s nožem v ruce, stal se nakonec členem kmenové rady. Indiáni mu dokonce vybrali indiánskou partnerku a předpokládali, že s ní začne žít. Cushing se snažil dát najevo svůj nesouhlas s tímto svazkem tím, že dívku ignoroval a nevěšil si její pozornosti. Když se tato strategie ukázala bezúspěšnou a dívka nadále usilovala o jeho přízeň, poslal ji pryč, i když v očích příslušníků svého kmene tím utrpěla pohanu. Při svém výzkumu, který popsal v knize *Moje dobrodružství u Zuniů* (1882–1883), Cushing věnoval pozornost jak zunijské hmotné kultuře, tak jazyku, mýtům a folkloru. Při popisu zunijské kultury se vyvaroval postoje povýšeného pozorovatele, ale zaujal přístup typický pro

kulturní relativismus, jenž respektuje autonomii, svébytnost a pluralitu různých kultur (Green 1979).

Cushingova romantická osobnost je zahalena četnými mýty a polopravdami. Jednou z nich je tvrzení, že se Cushing stal natolik součástí indiánského kmene, že zničil své poznámky obsahující různá tajemství indiánů Zuni. Přitom pro toto tvrzení neexistují žádné důkazy. Pravdou však zůstává, že během svého terénního výzkumu si Cushing dělal velice málo poznámek. Navíc to, co o Zuniích napsal, je méně informativní, než mu jeho rozsáhlá zkušenost s jejich kulturou umožňovala. Není tedy vyloučeno, že u Cushinga došlo ke střetu odborných a lidských zájmů. Na jedné straně se ocitly jeho výzkumné cíle, na straně druhé věrnost kmeni a svým adoptivním rodičům. Ale ať již tomu bylo jakkoli, Cushingův výzkum mezi Zunii představuje prototyp antropologických terénních výzkumů založených na zúčastněném pozorování. Cushing pravděpodobně jako jeden z prvních profesionálních antropologů prožil standardní situace, s nimiž se antropologové při svých výzkumech setkávají. Byl nucen vyrovnat se s kulturním šokem, přijmout sociální role umožňující normální život mezi domorodci a zvládnout mezikulturní konflikty vyplý-

Obr. 10. Fotografie inckého města Machu Picchu, kterou zhotovil objevitel tohoto města americký archeolog a cestovatel Hiram Bingham (1875–1956).

vající z rozdílů mezi hodnotami vlastní a studované kultury (Green 1979).

V první polovině 20. století již byl terénní výzkum založený na dlouhodobém pobytu výzkumníka mezi příslušníky studované kultury, základní metodou sociální a kulturní antropologie. Není proto náhodou, že symbolem zlatého věku antropologických výzkumů se stali britští sociální antropologové Bronisław Kasper Malinowski (1884–1942), Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881–1955) a americký antropolog německého původu Franz Boas (1858–1942) (obr. 11). Tito antropologové programově opustili klid a bezpečí svých vědeckých pracoven a vydali se do světa tradičních domorodých kultur, aby zde empiricky studovali skutečné lidi jako součást konkrétního kulturního systému (Malinowski 1922, Radcliffe-Brown 1922, Boas 1940). Předpokladem úspěšného terénního výzkumu je, že antropolog získá důvěru domorodců do té míry, že mu umožní účastnit se podstatných aktivit, které v dané kultuře probíhají a přijmou jej za plnohodnotného člena zkoumané společnosti. Antropolog v terénu souběžně vytváří zkoumaný vzorek dané populace, vybírá si informátory, sbírá empirická data a současně provádí jejich deskripci, klasifikaci, analýzu a interpretaci. Klíčovou aktivitou antropologa v terénu je zúčastněné pozorování, jehož nedílnou součástí jsou rozhovory se zkoumanými jedinci a účast na sdílených činnostech studované skupiny. Vedle strukturovaných nebo nestrukturovaných rozhovorů s informátory antropologové v terénu užívají řadu dalších metod a technik, jako jsou dotazníkové šetření, genealogická metoda, analýza dokumentů, statistické šetření, etnografické mapování, síťová analýza, případové studie, psychologické projektivní testy atd. Významnou součástí terénních výzkumů je také systematická dokumentace realizovaná prostřednictvím terénních poznámek, diktafonu, videa, fotografií a antropologického filmu (Spradley 1980, Bernard 1998, LeCompte 1999).

Dlouhodobý pobyt mezi příslušníky studované kultury je možné označit za základní atribut moderní sociální a kulturní antropologie. Z terénního výzkumu se zrodilo antropologické umění „být tam a psát tady“. Podstatu toho, co znamená „být

Obr. 11. Fotografie amerického antropologa německého původu Franze Boase (1858–1942) v eskymáckém oděvu po návratu z expedice mezi Inuity na Baffinově ostrově v letech 1883 až 1884.

v terénu“, výstižně vyjádřil americký antropolog Robert Murphy, který společně se svojí manželkou Yolandou prováděl výzkum mezi indiány kmene Mundurukú ve střední Brazílii, následujícími slovy: „Jsou to lidé jiné doby, žijí v síti jiných významů a vidí a slyší věci, které my nechápeme. Když jsme se mezi nimi ocitli, bylo to jako bychom byli vysazeni na břehu neznámého světa bez tvaru, smyslu a možnosti něco předvídat – dokud nám výzkum neodhalil skrytou racionalitu jejich jednání. Snaha proniknout mezi ně podryla dřívější smysl pro realitu, odcizila nás naší městské americké kultuře. ... Napětí mezi odděleně konstruovanými realitami – a šok z plného pochopení faktu, že velká část reality je konvenčním výtvozem – je podstatou antropologické zkušenosti“ (Murphy 2001, 162). Zúčastněné pozorování a práce s domorodými informátory jsou dnes základní charakteristikou antropologických výzkumů. Pojem „zúčastněné pozorování“ však není možné brát doslovně, neboť spektrum výzkumných aktivit, které tato metoda zahrnuje, je podstatně širší, než toto slovo naznačuje. Tuto skutečnost výstižně komentoval Robert Murphy: „Zúčastněné pozorování je jedním z nešikovných termínů, který zas až tolik neznamená: týká se pouze zvyku antropologů žít mezi příslušníky zkoumané populace, účastnit se jejich akti-

vit, sledovat, co dělají, a klást jim otázky, když nerozumějí, o co jde. Tato metoda není žádným vrtochem; je dána holým nezbytím, neboť když studujete indiánský kmen v amazonském vnitrozemí, nemůžete v pět odpoledne sklaptopnout notes a jít domů. Její velká metodologická přednost spočívá v tom, že na rozdíl od dotazníkového šetření umožňuje badatelům ověřovat výpovědi o postojích a hodnotách na skutečném chování. To je zásadní věc, protože lidé často nedělají to, o čem říkají, že by to měli dělat, a dokonce ani to, co si *myslí*, že dělají.“ (Murphy 2001, 141).

Antropologie již dávno není vědou, která se primárně zaměřuje pouze na svět jednoduchých preliterárních společností. Romantická představa antropologa jako cestovatele, prodírajícího se v domorodém oděvu džunglí za „posledními žijícími svědky pravěku“, již dávno patří minulosti. Antropologové se sice i nadále vydávají do nejrůznějších koutů naší planety, aby zde studovali odlišné kultury a specifické způsoby života, ale spektrum témat jejich výzkumů je stejně široké, jako jsou různé podoby dnešního světa. V současné době jsme svědky expanze „antropologie současných světů“ a epistemologické dekonstrukce tradiční hranice, která oddělovala antropologa od předmětu jeho výzkumů – kultury „těch druhých“. Základní atribut antropologie ovšem zůstal zachován. Jedná se o terénní výzkum, jehož prostřednictvím antropologové vstupují do různých kultur, subkultur nebo kontrakultur, aby zde participovali na způsobu života příslušníků studované společnosti. Spektrum současných antropologických výzkumů je nesmírně široké a zahrnuje rozsáhlé kontinuum různých sociokulturních prostředí. Objektem terénního výzkumu mohou být lovci a sběrači, pastevci a chovatelé dobytka, tradiční zemědělci, rolnické komunity v moderních společnostech a nejrůznější oblasti kultury moderní industriální a postindustriální společnosti.

ŽIVOT NA CESTĚ ANEB ANTHROPOLOG JAKO PROFESIONÁLNÍ CIZINEC

Antropologův vstup do terénu lze srovnat se situací cizince v novém sociokulturním prostředí. Stejně jako cizinec je i antropolog náhle obklopen lidmi, kteří se od něho odlišují sdílenou kulturou, jinou osobní sociální zkušeností, generační historií, vzděláním i místem, které zaujímají v daném sociálním systému. Antropologa s cizincem spojuje skutečnost, že nejsou součástí živé historické tradice dané kultury a špatně se orientují v jejím hodnotovém a normativním systému. V novém prostředí přestává fungovat „myšlení jako obvykle“. Proto také staré a osvědčené vzorce chování a interpretační schémata v podmínkách cizí kultury selhávají. Cizinec i antropolog nejsou zpočátku schopni odlišit typické sociální situace a jevy od specifických a neustále musí pátrat po tom, proč určitý typ sociální interakce vlastně probíhá. Oba se sice neustále snaží pochopit různé sociální situace, ale protože jsou pro ně mnohdy relevantní jiné normy a hodnoty, než pro domorodce, dopouští se mnoha interpretačních chyb a omylů. Na rozdíl od cizince, který usiluje

především o adaptaci na nové podmínky, antropolog programově směřuje k vědeckému pochopení a interpretaci studované kultury. Z tohoto hlediska lze antropologa označit za „profesionálního cizince“, který se s „neznámým“ setkává v průběhu systematického vědeckého poznávání, při němž definuje nová fakta, snaží se pochopit jejich význam a spojit je s vlastním systémem znalostí. Pokud v tomto úsilí úspěje a nově naučené kulturní vzorce a interpretační schémata začnou fungovat jako osvědčená „kulturní gramatika“, která mu umožní adekvátní sociální interakci, antropolog přestává být cizincem (Disman 2006, 326–336).

Prvním úkolem antropologa v terénu je stát se členem dané komunity a vytvořit si takovou sociální roli, která mu umožní nerušeně provádět zúčastněné pozorování. Jedná se obvykle o zdlouhavý a nesnadný proces, v jehož průběhu nemálo výzkumných projektů ztroskotalo. Stejně jako cestovatelé, kteří se poprvé ocitli ve zcela odlišné kultuře, totiž i antropologové zažívají při setkání s novou kulturní realitou „kulturní šok“. Zdrojem kulturního šoku je konfrontace se světem zcela odlišných ideových, normativních a jazykových významů. Antropolog se může řadu dnů i týdnů cítit odcizený, bezradný a ztracený v cizí kultuře, která mu neumožňuje adekvátně využívat svou vlastní zkušenost, a předvídat chování členů studované komunity. Ke kulturnímu šoku přispívají nejen odlišné vzorce chování a myšlení, ale také neobvyklé potravinové strategie, neznámé vůně, exotické barvy, náročné klimatické podmínky a nedůvěřivé pohledy domorodců. Hlavním projevem kulturního šoku jsou deprese, nejistota, stažení se do vlastního nitra a stav anomie, vyrůstající z pocitu neschopnosti přizpůsobit se domorodým normám a hodnotám. Příznaky kulturního šoku se mohou projevovat na úrovni lidské psychiky i fyziologie. V průběhu adaptace na nové podmínky dezorientace způsobená kulturním šokem ale obvykle postupně klesá a antropolog získává postupný vhled do toho, jak místní lidé myslí, jednají a cítí. Úspěch nebo neúspěch terénního výzkumu z tohoto hlediska závisí na tom, jak se antropolog dokáže psychicky vyrovnat s novým kulturním prostředím a eliminovat negativní důsledky kulturního šoku.

První pobyt v terénu představuje pro antropology významnou životní zkušenost, která často radikálně změní pohled výzkumníka na studované domorodce, sebe sama i vlastní kulturu. Proto také bývá první terénní výzkum označován za specifický typ „iniciačního obřadu“, který ze studentů antropologie učiní skutečné profesionální antropology. Antropologové se totiž v průběhu výzkumu, podobně jako účastníci rituálů, při kterých dochází ke změně sociálního statusu, dočasně stávají lidmi „na okraji“. Život na hranici dvou kultur jim umožňuje pohlížet na svět z „bikulturní perspektivy“, v níž se snoubí jejich vlastní kulturní zkušenost s úhlem pohledu, který zaujímají příslušníci jimi studované kultury.

Vstup cizince do komunity je zátěžovou situací také pro domorodce. Antropolog je z jejich perspektivy člověkem, který „nemá minulost“ a není povinen vyznávat „idoly kmene“. Proto každý nový příchozí představuje pro domorodce po-

tenciální ohrožení. Antropologovi trvá delší dobu, než získá jejich důvěru a vybuduje si v novém prostředí sociální status, který mu umožní nerušeně realizovat zúčastněné pozorování. Výzkumníkovi, přestože poctivě přiznal cíle svého výzkumu, mohou být zpočátku připisovány i jiné motivy pobytu. Optimálního stavu je dosaženo teprve tehdy, když se jeho přítomnost stane normální součástí každodenního života. K získání takového statusu však někdy vede trnitá cesta, jejíž součástí mohou být také četné omyly vyplývající ze špatného hodnocení situace, ve které se antropolog při vstupu do cizí kultury ocitl.

Ukončení terénního výzkumu a odchod ze studované komunity může být stejně obtížný krok jako první vstup do terénu. Loučení s novým domovem, alternativní kulturní identitou a domorodými přáteli je někdy výzkumníkem vnímáno jako bolestivý zážitek. Antropolog může také pocítovat hlodavou úzkost z toho, zda v plném rozsahu splnil úkol, který si před sebou vytyčil. Problém spočívá i v tom, že v jistém smyslu není žádný terénní výzkum opravdu dokončený. Vždy je totiž možné dovědět se více, rozšířit časový horizont nebo prostorový rámec a prohloubit tak stupeň porozumění „těm druhým“. Přesto se i antropologovi může při odchodu z terénu dostat ze strany informátorů zasloužená satisfakce. Ukázkou takového ocenění jsou například slova, která řekl americkému antropologovi Peteru Justovi jeho domorodý informátor: „Ty opravdu rozumíš tomu, jak to tady běží! Zdá se, že jsi zde poslední dva roky nakonec neztrácel čas“ (Monaghan – Just 2000, 25).

LITERATURA

- Bernard, Russell ed. (1998): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: AltaMira.
- Boas, Franz (1940): *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.
- Budil Ivo T. (2001): *Za obzor Západu: Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha: Triton.
- Binková, Simona (2008): *Čas zámořských objevů*. Praha: Triton.
- Botton, Alain De (2011): *Umění cestovat*. Zlín: Kniha Zlín.
- Bowie, Filona (2008): *Antropologie náboženství: Rituál, mytologie, šamanismus, poutnictví*. Praha: Portál.
- Caesar, Gaius Iulius (2009): *Zápisky o válce galské*. Praha: Naše vojsko.
- Casas, Bartolomé de las (1954): *O Zemí Indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*. Praha: Lidová demokracie.
- Cook, James (1982): *Cesta kolem světa*. Praha: Panorama.
- Čukovskij, Nikolaj Kornejevič (1977): *Pod plachtami kolem světa*. Praha: Albatros.
- Darkevič, Vladislav Petrovič (1984): *Argonauti středověku*. Praha: Panorama.
- De Selincourt, Aubrey (1962): *The World of Herodotus*. London: Secker & Warburg.
- Disman, Miloslav (2006): *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Dobesch, Gerhard (2004): *Evropské „barbaricum“ a zóna středomořské kultury: jejich vzájemné historické působení a Poseidóniův obraz dějin*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Historický ústav, Oddělení starověkých dějin a klasické filologie.
- Epos o Gilgamešovi* (1976). Praha: Československý spisovatel.
- Eade, John – Sallnow, Michael J. eds. (1991): *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London: Routledge.
- Gennep, Arnold van (1996): *Přechodové rituály*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Goetz, Hans-Werner (2005): *Život ve středověku*. Praha: H & H.
- Baker, Felix – Baker, Anthea (1971): *The First Explorers*. London: Aldus Books.
- Green, Jesse 1981: *Zuňi: Selected Writings of Frank Hamilton Cushing*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Greenblatt, Stephen (2004): *Podivuhodná vlastnictví: zázraky Nového světa*. Praha: Karolinum.
- Gurevič, Aron Jakovlevič (1978): *Kategorie středověké kultury*. Praha Mladá fronta.
- Gurevič, Aron Jakovlevič (1996): *Nebe, peklo svět*. Praha: H & H.
- Hanbury-Tenison, Robin ed. (2007): *Sedmdesát velkých výprav, jež změnil svět*. Bratislava: Slovart.
- Hanke, Lewis (1959): *Aristotle and the American Indians*. London: Hollis & Carter.
- Hawkes, Charles Francis Christopher (1977): *Pytheas: Europe and the Greek Explorers*. Oxford: Blackwell.
- Hemning, John (1977): *Dobytí říše Inků*. Praha: Odeon.
- Hérodotos (1972): *Historie – aneb devět knih nazvaných Músy*. Praha: Odeon.
- Heyerdahl, Thor (1983): *Staré civilizace a oceán*. Praha: Panorama.
- Homéros (1996): *Odysseia / Homéros*. Praha: Petr Rezek.
- Homéros (2010): *Ilias / Homér*. Praha: Academia.
- Horden, Nicholas (1987): *Nový svět*. Praha: Albatros.
- Humboldt, Alexander von (2002): *Cestopisy z Nového světa*. Praha: Clinamen.
- Janáček, Josef (1959): *Staletí zámořských objevů*. Praha: Orbis.
- Jürgens, Hans Peter (1981): *Všechny lodě plují k břehům*. Praha: Olympia.
- Kašpar, Oldřich (1992): *Zámořské objevy 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích*. Pardubice: Kora ve spolupráci s AZ servis.
- Kerényi, Carl (1997): *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*. Princeton: Princeton University Press.
- Laftau, Joseph-François (1987): *Die Sitten der amerikanischen Wilden im Vergleich zu den Sitten der Frühzeit*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Landa, Diego de (1937): *Yucatan Before and After the Conquest*. Baltimore: The Maya Society.
- Lipińska, Jadwiga (1977): *Deir el-Bahari*. Warsaw: PWN.
- LeCompte, Margaret D. 1999: *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek: AltaMira.
- Le Goff, Jacques (1989): *Medieval Civilisation 400–1500*. Oxford: Blackwell.
- Le Goff, Jacques (ed.) 2003: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- León Portilla, Miguel (2002): *Bernardino de Sahagún: First Anthropologist*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Léry, Jean de 1957: *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove*. Praha: ČSAV.
- Malinowski, Bronislaw Kasper 1922: *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge.
- Monaghan, John – Just, Peter (2000): *Social & Cultural Anthropology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Montaigne, Michel de (1966): *Eseje*. Praha: Odeon.
- Montesquieu, Charles-Louis (1989): *Perské listy*. Praha: Odeon.
- Morinis, Alan ed. (1992): *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage*. Westport, London: Greenwood Press.
- Moscato, Sabatino (1975): *Foimčané*. Praha: Orbis.
- Murphy, Robert F. (2001): *Umlčené tělo*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Morison, Samuel Eliot (1971): *The European Discovery of America*. New York: Oxford University Press.
- Novaresio, Paolo (1996): *Cesty do neznáma*. Praha: Rebo Productions.
- Opatrný, Josef (1992): *Objevitelé, dobyvatelé, osadníci: 500 let Ameriky*. Praha: ROAD.
- Opatrný, Josef (1993): *Kolumbovi soupeři a následovníci. Historický obzor*, 4, č. 5, s. 102–106.
- Petiška, Eduard (2006): *Staré řecké báje a pověsti*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Pokorný, Petr (1993): *Řecké dědictví v Orientu: helénismus v Egyptě a Sýrii*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Polo, Marco (1989): *Milión, neboli, O zvycích a poměrech ve východních krajích*. Praha: Odeon.
- Prescott, William Hickling (1980): *Dějiny dobytí Peru*. Praha: Panorama.
- Reid, Struan (1993): *Cesty hedvábí a koření. Výpravy po moři*. Praha: Nakladatelský dům OP.

- Rousseau, Jean-Jacques (1949): *O původu nerovnosti mezi lidmi*. Praha: Svoboda.
- Sélincourt, Aubrey De (1962): *The World of Herodotus*. London: Secker & Warburg.
- Schreiber, Hermann (1974): *Mořeplavci, cestovatelé, objevitelé*. Praha: Olympia.
- Skřivan, Aleš – Křivský, Petr (1980): *Moře, objevy, staletí*. Praha: Mladá fronta.
- Stephens, John Lloyd (1841): *Incidents of Travel in Central America, Chiapas, and Yucatan*. New York: Harper & Brothers.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald R.(1922): *The Andamandan Islanders: A Study in Social Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Spradley, James P. (1980): *Participant Observation*, New York: Holt.
- Soukup, Václav (2011): *Antropologie: teorie člověka a kultury*, Praha: Portál.
- Svoboda, Jiří (2004): *Amerika: Záhada dvou tisíciletí. Nové důkazy*. Praha: Ivo Železný.
- Todorov, Tzvetan (1996): *Dobytí Ameriky: problém druhého*. Praha: Mladá fronta.
- Turner Victor (1974): *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Cornell, NY: Cornell University Press.
- Turner Victor (2004): *Průběh rituálu*. Praha: Computer Press.
- Winter, Tomáš (2008): „Tu šklebily se ohybné figury lidské...“. K charakteristice mimoevropských kultur v českých cestopisech 19. století. In: Bláhová, Kateřina – Petrbok, Václav (eds.): *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 22.–24. února 2007*. Praha: Academia, KLP, s. 54–66.
- Wahlgren, Erik (1986): *The Vikings and America*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Wood, Frances (1995): *Did Marco Polo Go To China?* London: Secker & Warburg.

AUTOR

Soukup, Václav (31. 8. 1957, Mariánské Lázně), český kulturolog a antropolog působící na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde přednáší základy sociální a kulturní antropologie, kulturologie a paleoantropologie. Patří k zakladatelům interdisciplinárně koncipovaného studijního oboru kulturologie a průkopníkům biokulturologie. Je autorem řady odborných článků a vědeckých monografií věnovaných dějinám antropologického myšlení. Jeho kniha *Dějiny antropologie* (2004) byla oceněna Cenou rektora Univerzity Karlovy jako nejlepší publikace v oblasti společenských věd za rok 2004. Za svůj dlouhodobý přínos k rozvoji antropologie obdržel v roce 2009 na Masarykově univerzitě v Brně Cenu Vojtěcha Suka. V roce 2011 byla publikována v nakladatelství Portál jeho kniha *Antropologie: teorie člověka a kultury*, jež navazuje na vědeckou monografii *Přehled antropologických teorií kultury* (2000). Jedná se o rozsáhlé antropologické kompendium, které komplexně seznamuje s předmětem, metodami, dějinami a základními oblastmi antropologického výzkumu člověka a kultury. V současné době dokončuje práce na knize, jejímž cílem je rekonstruovat evoluci člověka a kultury z multidimenzionální perspektivy přírodních a společenských věd.

Kontakt: PhDr. Václav Soukup, CSc., Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Vaclav.Soukup@ff.cuni.cz.